

Lietuvos tarmių rezervatas. Socialiniai ir geografiniai tarmės mobilumo ribojimai tiesioginių tyrimų duomenimis

Loreta Vaicekauskienė

Vilniaus universitetas

loreta.vaicekauskiene@flf.vu.lt

Ėrika Sausverde

Vilniaus universitetas

erika.sausverde@flf.vu.lt

Anotacija

Straipsnyje kalbama apie tiesioginių tyrimų (reprezentatyvių apklausų, kokybinių interviu, eksperimentų) atskleidžiamas prieštaringas nuostatas lietuvių kalbos tarmių ir tarmės kalbėtojų atžvilgiu ir parodoma, kad tarmės gali būti aukštinamos kaip nacionalinė ir etnografinė vertybė, tačiau jų vartoseną tuo pat metu ribojama dėl priskiriamos žemesnės socialinės vertės ir neigiamų stereotipų. Eilinių žmonių vertinimai pateikiami oficialiosios lietuvių kalbos politikos kontekste ir diskutuojama, kokie veiksniai lemia tolesnę tarmių raidą.

Raktažodžiai: tarmės, bendrinė kalba, nuostatos, socialinės reikšmės, stereotipai, sociolingvistika

Key-words: dialects, standard language, attitudes, social values, stereotypes, sociolinguistics

1. Įvadas

Šiame straipsnyje nagrinėjama *dvilypių nuostatų* kalbos įvairovės atžvilgiu problema Lietuvos kalbinėje bendruomenėje, kai, viena vertus, tarmės aukštinamos kaip nacionalinė ir etnografinė vertybė, o kita vertus, atsiskleidžia tam tikri vartosenos ribojimai dėl su jomis siejamomis žemesnės socialinės vertės ir neigiamų stereotipų. Empirinis pagrindas – trys nuostatų tyrimai, atlikti

skirtingais tiesioginiais metodais: kiekybinė struktūruota apklausa, kokybiniai interviu ir eksperimentas, atliktas moksleivių grupių diskusijų metu:

- (1) 2008–2009 m. Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje atlikta reprezentatyvi kiekybinė suaugusiųjų miestiečių apklausa¹;
- (2) 2009–2012 m. atlikti per 40 kokybinių interviu minėtuose didžiuosiuose miestuose ir per 100 regioniniuose miestuose ir miesteliuose, kur nemažai gyventojų tebevartoja tarmę; interviu imti iš įvairaus amžiaus ir užsiėmimo suaugusiųjų Žemaitijoje (Telšiuose, Plungėje, Kretingoje, Palangoje), Dzūkijoje (Varėnoje, Alytuje, Dauguose, Simne), Jurbarko, Šiaurės Aukštaitijoje (Pasvalyje, Biržuose, Linkuvoje, Radviliškyje, Pakruojyje)²;
- (3) 2012 m. pavasarį organizuotos filmuotos diskusijos su nedidelėmis (6–9) moksleivių grupėmis devyniuose miestuose, dešimtyje mokyklų; iš viso jose dalyvavo 83 Klaipėdos, Telšių, Marijampolės, Panevėžio, Šiaulių, Kauno, Alytaus, Utenos ir dviejų Vilniaus mokyklų vienuoliktų ir dvyliktų (arba trečiosios ir ketvirtosios gimnazijos) klasių moksleiviai, 43 merginos ir 40 vaikų. Diskusijų metu buvo atliktas stereotipinių skirtingomis kalbos atmainomis kalbančių kalbėtojų savybių eksperimentas³.

Minėtuose tyrimuose buvo aiškinamasi, kaip paprasti žmonės vertina lietuvių kalbos įvairovę, skirtingas lietuvių kalbos atmainas (bendrą kalbą (bk), tarmes, miestų kalbas, jaunimo kalbą) ir jomis kalbančius žmones, kitas aktualias (anglų ir rusų) kalbas, daugiakalbystę, kokias kalbos atmainas kas ir kada vartoja. Šiame straipsnyje bus nagrinėjamas informantų požiūris į lietuvių kalbos tarmes ir tarmiškai kalbančius žmones ir kasdienio gyvenimo patirtys vartojant tarmę ar susiduriant su tarmės vartotojais. Tyrimų duomenys analizuojami ieškant atsakymo, kas lemia, kad

¹ Tyrimas atliktas vykdant Lietuvos mokslo fondo remiamą projektą „Miestai ir kalbos, 2007–2009“ (vadovė prof. Meilutė Ramonienė, Vilniaus universitetas). Lankantis respondentų namuose iš viso apklausti 2037 respondentai. Straipsnyje į šį projektą nurodoma taip: „Kiekybinė apklausa 2008–2009“.

² Ekspedicijos buvo vykdomos 2009–2012 m. dviejų projektų metu, minėto „Miestai ir kalbos, 2007–2009“ (žr. 1 išnašą) ir Lietuvos mokslų tarybos remiamo projekto „Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis: miestai ir miesteliai, 2010–2012“ (vadovė prof. Meilutė Ramonienė). Straipsnyje į šio projekto kokybinius interviu nurodoma: „Kokybiniai interviu 2009–2012“.

³ Tyrimas atliktas 2012 m. vykdant LMT remiamą projektą „Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai“ (vadovė Loreta Vaicekauskienė, Lietuvių kalbos institutas); toliau straipsnyje į jį nurodoma: „Stereotipinės moksleivių nuostatos 2012“.

iš principo teigiamos ir tolerantiškos atvirosios nuostatos lietuvių kalbos įvairovės atžvilgiu nevirsta tarmėms palankia socialine praktika – tarmės mobilumas Lietuvos kalbinėje bendruomenėje yra gerokai apribotas. Taigi straipsnyje bus lyginama nuostatos (tarmių vertinimai) ir vartojimas (socialinė praktika), tik duomenys apie vartojimą nebus objektyvieji (stebėjimų, įrašų duomenys), bet subjektyvi informantų pateikiama patirtis. Tapatinti jos su realia kalbine elgsena, realia komunikacine praktika, suprantama, negalima, tačiau sistemingai (ypač per kokybinius interviu) pasikartojantys pasakojimai, kaip ir su kuo informantų aplinkoje vartojama tarmė, leidžia manyti, kad deklaruojamos patirtys realią situaciją bent iš dalies atspindi.

Toliau trumpai apžvelgsime teorinius svarstymus apie tarmių vietą ir išlikimą šiuolaikiniame pasaulyje, tada pateiksime tyrimo rezultatus. Rezultatai bus skaidomi į tris dalis – pradėsime nuo oficialiosios kalbos politikos ir ją atkartojančių kiekybinių apklausų rezultatų, tada aptarsime per kokybinius interviu informantų išsakytus pastebėjimus apie tarmių vartojimą ir galiausiai pristatysime mūsų kalbos bendruomenėje susiformavusius kalbančiųjų tarme steoretipus ir tarmėms priskiriamą socialinę vertę. Bus matyti, kad itin teigiamos deklaratyvos atvirosios nuostatos randasi iš tam tikro politinio korektiškumo ir su realiu tarmių vartojimu nėra susijusios; informantų pastebėjimai apie savo krašto tarmę miestuose ir miesteliuose atskleis sistemingai pasikartojančias elgsenos normas – socialinius ir geografinius tarmės vartojimo apribojimus, o tyrimų išryškinti tarmės kalbėtojo stereotipai paaiškins, kaip ir kodėl tarmės prestižu nusileidžia miestų ir bendrinei kalbai. Pabaigoje, diskusinėje straipsnio dalyje kalbant apie lietuvių kalbos tarmių raidos perspektyvą tiesioginių tyrimų rezultatai bus palyginti su pašąmoningų nuostatų eksperimentu.

2. Apie tarmių prestižą ir nykimą šiuolaikinėse visuomenėse

Lemiamus tarmių statuso ir raidos pokyčius neabejotinai sukėlė moderniosios visuomenės raida – perėjimas nuo agrarinės prie industrinės ir postindustrinės visuomenės, kultūriniai pokyčiai (raštingumo augimas), urbanizacija, dėl kurios ėmė nykti tradicinės tarmių gyvavimo vietos (habitatai), palyginti uždaros kaimo bendruomenės susisiekimo priemonių gerėjimas, ilgainiui leidęs važiuoti nemažą atstumą iki darbo vietos, apskritai išaugęs mobilumas (plg. Hinskens, Auer, Kerswill 2005: 23–24).

Vienas iš dažniausiai literatūroje aptariamų tarmių kaitos procesų vadinamas tarmių niveliacija (angl. *dialect levelling*). Dėl šio skiriamųjų patarmių ar tarmių bruožų nykimo ir jų panašėjimo proceso vienos tarmės viduje arba tarp tarmių mažėja variantiškumo. Jis laikomas struktūrinio

tarmių nykimo priežastimi. Tačiau yra dar ir funkcinis tarmės nykimas, kai tarmės atsisakoma pamažu pereinant prie kitos kalbinės atmainos. Tai vadinama tarmės pakeitimu (angl. *dialect shift*) (daugiau žr. Hinskens, Auer, Kerswill 2005: 11). Sistemingas vienos kalbos atmainos vartojimas vienoje vartosenos srityse (vadimuosiuose domenuose), o kitos – kituose reiškia *diglosijos* situaciją. O kai tokio susiskaidymo domenais nėra, bet dėl tarmės kontaktų su bk susiformuoja vadinamoji tarpinė kalba (angl. *intermediate language*), t. y. tarmės bruožai tarsi susilieja su bk bruožais, turime *diaglosijos* situaciją (plg. Auer 2011). Visiškas tarmės išnykimas yra retesnis nei dažnai teigiama populiariajame diskurse, nes dalis tarmės bruožų dažniausiai išlieka būtent tokiose dėl *konvergencijos* (panašėjimo, susiliejimo) naujai susiformavusiose kalbos atmainose, arba regioninėse tarmėse – tarmės ir bk kontinuumo variantuose.

Tarmių niveliaciją, diaglosiją skatina kalbėtojų kraustymaisi, maišymasis, t. y. kalbų (kalbėtojų) kontaktai ir sąmoninga ar nesąmoninga akomodacija (prisitaikymas prie pašnekovo) per realią interakciją, arba sąveiką, žmonėms bendraujant. Taip natūraliai vyksta struktūrinė kalbos atmainų konvergencija. Tarmių kaitos procesuose didžiausią vaidmenį vaidina ne tiek vidiniai kalbiniai veiksniai, kiek nevienodas kalbos atmainoms ar tam tikriems jiems priskiriamiems bruožams suteikiamas prestižas. Kalbinę akomodaciją, be kita ko, valdo iš realių komunikacinių situacijų susiformuojančios socialinės reikšmės ir tam tikras normiškumas – būtent nuo jų priklauso pasirinkimas, ko atsisakyti ir ką perimti iš pašnekovo, kaip kokioje situacijoje elgtis. Skirtingas kalbos atmainų socialinis statusas ryškus *diglosijos* atvejais, kai viena kalbos atmaina, pvz., tarmė, vartojama daugiau privačiuose domenuose, o kita, pvz., bendrinė kalba, viešuose domenuose arba su aukštesnio statuso asmenimis. Tarpinių tarmės ir bk atmainų formavimąsi taip pat skatina būtent bk prestižas, dėl kurio stengiamasi atsisakyti (bent jau ryškiausių) tarmės bruožų ir perimami bk bruožai⁴. Plg.:

The legitimacy of regional languages is contested by their relegation to defined functions, usually those associated with private, domestic purposes, intimacy, or aspects of commercial or public life which are less dignified or less significant than the official domains (Ager 1990: 33).

[...] dialekto ar kalbos pakeitimo procese esama vieno psicholingvistinio dėsningo, būtent: pakeičianti kalba ar kalbos forma (paprastai bendrinė kalba), kalbos vartotojų akimis žiūrint, labai dažnai yra prestižinė ir socialinių vertybių skalėje užima aukštą vietą (Karaliūnas 1997: 391).

⁴ Žinoma, gali būti priešinga kalbos kaitos kryptis, vengimas taikytis prie pašnekovo ir perimti jo kalbą ar kalbos bruožus. Tai pasitaiko, pavyzdžiui, kaip gynybinė reakcija, noras apsaugoti nuo tarmės „užpuolikės“ savo „nykstančią“ tarmę (žr. Hinskens, Auer, Kerswill 2005: 9).

Sociolingvistinėje literatūroje pateikiami įvairūs vienos kalbos atmainos viršenybės prieš kitas atmainas (ir neretai iš to kylančio konflikto) aiškinimai. Tai gali būti politinis marginalizavimas, kai viena kalbos atmaina parenkama kaip nacionalinę valstybę vienijantis simbolis. Arba ekonominis (taip pat ir kultūrinis) marginalizavimas: pavyzdžiui, sostinė dažnai sutraukia didžiausią valstybės ekonomiką, kultūrinį potencialą ir tada socialinė galia, kultūrinis prestižas simboliškai priskiriamas sostinės kalbos atmainai. Taip pat atitinkamai gali būti marginalizuojama vartosena, komunikacinė praktika: visuomenės lyderiai kalba bendrine kalba, todėl ima rasti įvairių stereotipų, kad tarminė ar regioninė kalba yra ne tokia tiksli ir aiški (žr. Ager 1990: 30–35).

Standartizuotose Europos kalbinėse bendruomenėse menkesnė tarmės socialinė vertė dėl minėtų priežasčių yra veikiau taisyklė nei išimtis. Bendrinė kalba, tapusi valstybės teritorinio intergralumo simboliu, be kita ko, ir dėl valstybės dėmesio švietimui, daugumoje valstybių įsitvirtino ant aukščiausio kalbos atmainų hierarchijos laiptelio kaip valstybės administravimo ir viešumai priimtina kalba (plg. Ager 1990: 18, 35). Neabejotinai prie šių procesų prisidėjo ir rašto kalbos prestižas ir tai, kad bendrinė kalba pirmiausiai asocijuojama su miestu, ne kaimo kalba.⁵

Turbūt neverta nė sakyti, kad tarmėms (tiksliau, tarmės kalbėtojams) šie istoriniai ir socialiniai hierarchizavimo procesai turėjo lemiamų psichologinių, komunikacinių, pedagoginių, etinių pasekmių. Mokykloje vaikams būdavo diegiama nuostata, kad jų tarmė yra menkesnė už raštui ir viešumai naudojamą ir būtent todėl prestižiškesnę bendrinę kalbą. Kaip bus matyti toliau, šiandien atsirandančios politiškai korektiškos nuostatos apie tai, kad kalbos įvairovę reikia toleruoti, bendrinės kalbos dominavimo problemos švietimo sistemoje neišsprendžia. Ideologija ir toliau lieka nepasikeitusi, nes vertinti tarmes mokoma pabrėžiant, jog moderniam viešajam gyvenimui tetinkanti bendrinė kalba (žr. Kristiansen 2000).

Literatūroje, analizuojančioje socialinius kalbos atmainų hierarchizavimo ir kaitos procesus, galima rasti tam tikrų sąlygiškai laipsniuojamų kalbos/tarmės statuso silpnėjimo ir nykimo skalių. Pavyzdžiui, Fishmanas skiria 8 lygių skalę, kur 8, didžiausiu, rizikos laipsniu laikoma situacija, kai kalbą vartoja tik vyriausi, socialiai izoliuoti kalbėtojai, o norint ją perduoti, reikia atkurti iš tų likusių vartotojų ir specialiai mokyti demografiškai išsibarsčiusius suaugusius. 7 laipsnis šioje

⁵ Pvz., Airijoje bendrinė kalba kurta kaip neutralus rašto įrankis, ideologiškai nedominuojantis tarmių atžvilgiu (sąlytinė bendrinė kalba turėjo būti talpi ir variantiška). Vis dėlto ir čia savaime ėmė rasti hierarchiniai santykiai būtent dėl nevienodo prestižo vartosenos erdvių (apie nesenus airių bendrinės kalbos kūrimo procesus ir santykius su tarminėmis atmainomis bei miestų kalba žr. Ó hÍfearnáin, Ó Murchadha 2011: 100).

skalėje apibrėžia situaciją, kai diduma kalbėtojų yra socialiai intergruota, etnolingvistiškai aktyvi bendruomenė, tačiau tik vyresnės kartos; 6 laipsnio situacija – kai kalba/tarmė ne tik koncentruota demografiškai, bet perduodama iš kartos į kartą, tačiau tik kaip neformalus kodas; 5 laipsnis nurodo į kalbos/tarmės vartojimą dar ir raštui, taip pat švietimo institucijose, tačiau tas nėra specialiai institucionalizuota; 4–2 laipsnio kalbos/tarmės vartojimas apima pagrindinį privalomąjį mokymą, kai kurias žemo statuso profesines sferas, vartojimą su ta kalba/tarme nekalbančiais pašnekovais, žemo lygmens valstybės institucijas ir vietos žiniasklaidą ir galiausiai 1 laipsnis reiškia, kad ta kalba/tarmė šiek tiek vartojama aukštesnių pakopų švietime, darbe, administravime, žiniasklaidoje, bet neturi oficialaus statuso (pagal Fishman 1991: 88–109, cit. iš Ager 1999). Kaip matyti, lemiamą vaidmenį kalbos atmainų socialiniam statusui (ir išlikimui) vaidina socialinė ir geografinė erdvė, mobilumas joje ir perdavimas kalbėtojams iš kartos į kartą. Mūsų tyrimai – informantų nuostatos ir pasakojimai, kaip ir kur jie vartojantys tarmę – tarmių padėtį Lietuvoje veikiausiai leistų priskirti 5 ar 6 laipsnio situacijoms.

Vis dėlto, kad ir kiek viena ar kita kalbos atmaina būtų išlikusi realiai vartojama, ilgiausiai išlieka su ja susijusi simbolinė vertė. Kalba yra viena iš socialinės tapatybės komplekso dalių ir tarmės simboliką galima palyginti, pvz., su tautiniais drabužiais, audinių raštais, dainomis ar šokiais – kasdienio gyvenimo jie nebežymi, tačiau išlieka (arba prireikus randasi) kaip simboliniai žymikliai (plg. Edwards 1985: 112). Toliau bus matyti, kad nuostatos tarmių atžvilgiu, ypač viešai deklaruojamos, dažnai atsiremia į tarmę būtent kaip simbolį.

Pastaruoju laikmečiu kalbos ekologai, kurių nuostatos Europos sąjungos kontekste skleidžiamos vis labiau institucionalizuotai „iš viršaus“, dažnai operuoja būtent simboliškai (nykstančios) kalbos atmainos verte – jos sąsaja su konkrečios vietos etninės ar etnografinės grupės ar bendruomenės kultūrine tapatybe. Kalbos įvairovė čia pirmiausia suprantama kaip kažkas statiška, ką reikia apsaugoti, išsaugoti, t. y. sulaikyti vienoje (toje pačioje) vietoje. Ši kalbos ideologija remiasi prielaida, kad kalbos funkcija yra teikti bendruomenei lokalias reikšmes – reikšmes, leidžiančias suprasti vietos aplinką, kategorizuoti ir analizuoti vietinį pasaulį (Blommaert 2010: 44). Į esminę aplinkybę, kad žmonės (šiandien) gyvena mobiliuoju socialiniame tikrovėje, kad judama ir geografinėje, ir – perkeltine prasme – socialinėje erdvėje, čia tarsi neatsižvelgiama. Tuo metu mūsų informantų patirtys rodo, kad plačiai suprantamas judėjimas yra lemiamas jų (kalbinę) elgseną motyvuojantis veiksnys. Taip pat svarbus kalbos ekologijos kritikų pabrėžiamas dalykas yra tas, kad, kaip teigiama, simbolinis pozityvus požiūris iš esmės atskleidžia realų marginalizavimą –

saugojimas vienoje, lokaliajoje, marginalizuotoje erdvėje negali padėti atsispirti realios ekonominės naudos siekiam (Blommaert 2010: 46–47).

Teoriniam klausimui, keliamam mūsų tyrime (*Kas lemia, kad iš principo teigiamos ir tolerantiškos nuostatos lietuvių kalbos įvairovės atžvilgiu nevirsta tarmėms palankia socialine praktika?*), esminis dalykas yra būtent suvokimas, kad šiandieninė tikrovė yra dinamiška ir kompleksiška ir kad todėl jai tirti reikalingi konceptualūs instrumentai. Kaip jau minėjome, vienas iš svarbiausių kalbos kitimo veiksnių yra kalbėtojų nuostatos ir nevienodos kalbos atmainoms ar jų bruožams suteikiamos socialinės vertės (plg.: „evaluation precedes variation“, Kristiansen 1998: 168). Šios vertės ar reikšmės netapatintinos su standartizavimo ideologijos diegiamu normiškumu (bk aukštinimu ir instituciškai diegiamomis normomis), nes kalbą ir apskritai kultūrą valdantis normiškumo principas apima daugiau „normos centrų“ (terminą žr. Blommaert 2010) nei vien oficialiąsias bk normas. Be abejonės, nacionalinės valstybės palaikoma bendrinės, kaip geriausios, kalbos idėja yra vienas iš ryškiausių etnolingvistinę tapatybę reguliuojančių veiksnių, bet tai ne vienintelis normos centras. Teorinėje literatūroje šiandien įvedama opozicija tarp dviejų tipų kalbinių bendruomenių: statiškos „kalbos bendruomenės“ (angl. *language community*) ir mobilios „šnektos bendruomenės“ (angl. *speech community*) (Silverstein 1996). Orientavimasis į „vienos geriausios kalbos“ idealą, įsivaizduojamai geriausius denotacijos (įvardijimo, raiškos) būdus sieja būtent kalbos bendruomenę, o štai šnektos bendruomenės (implicitiškos) normos kuriamos pačių bendruomenės narių konkrečiame diskurse, sąveikaujant realiu laiku realioje erdvėje. Taip nustatomos, interpretuojamos ir formuojamos socialines kalbos bruožų reikšmes, plg.:

Dalykas tas, kad žmonių elgesys susijęs su reikšmėmis, kurios apibrėžiamos sąveikos proceso metu, kiekvieną kartą konkrečiai susiduriant su žmonėmis ar daiktais. Reikšmės jokiu būdu nėra objektyvūs ar „įgimti“ žmonėms išoriškų reiškinių požymiai. Kaip tik todėl reikšmė negali būti išankstinė motyvuojanti priežastis. Kurti reikšmes – tolygu nepaliaujamai tęsti, arba praktiškai interpretuoti simbolius. Taigi, jeigu atsižvelgsime į aktyvų ir reflektvų interpretacijos, kaip „visuomenės“ pagrindo, pobūdį, reikšmės nėra tik šalutinis dalykas (Valantiejus 2005: 14).

Šis teorinis skirtumas galioja ir mūsų tyrime interpretuojant socialines tarmei ir tarmės kalbėtojams priskiriamas reikšmes. Kadangi tiriant nuostatas tiesioginiais metodais, informantai visų pirma aktualizuoja oficialiosios ideologijos veikiamas *kalbos* bendruomenės normas, bendrinės kaip geriausios ir tarmės kaip prastesnės atmainos vaizdinys bus itin ryškus. Pateikiamos kasdienio gyvenimo patirtys ir stereotipiniai kalbėtojų vertinimai, jų kategorizavimas parodys, kiek standartizavimo ideologija yra paveikusi *šnektos* bendruomenės normas, bent tokias, kokias jas

informantai mums teigė esant, ir kaip tai veikia tarmių raidą ir vartojimą. Kartu matysime, kokia socialinė vertė palaiko tarmes ir padeda joms išlikti. Metodiškai žiūrint, šnektos bendruomenėje galiojančias nestandartinių kalbos atmainų socialines reikšmes reikėtų tirti ne tiesioginių apklausų ar interviu metodais, o iš kalbos įrašų neviešoje aplinkoje arba eksperimentiniais būdais; jos paprastai būna neįsisąmonintos, nesuformuluotos ir viešajame diskurse neatsispindi. Plg.:

When language-related questions are posed directly, informants' answers or comments will typically draw on well-known public discourses and appear very much the same in one and the same speech community (Kristiansen 2011: 266).

By conducting speaker evaluation experiments in a way that secures a 'catch' of subconscious attitudes, we have been able to establish the existence of another language-related value system (Kristiansen 2009: 171).

Būtent netiesioginiais metodais, kontroliuojant sąmonės lygmenis, neatkreipiant tiriamųjų dėmesio į kalbą, galima išgauti pasąmoningas nuostatas ir išryškinti paslėptojo prestižo socialinių verčių sistemas, galimai „iš apačios“ skatinančias kalbos kitimus. Šiame straipsnyje apie lietuvių kalbos tarmių nuostatoms skirtus eksperimentinius tyrimus atskirai nebus kalbama, bet pabaigoje bus remiamasi jų duomenimis lyginant su tiesioginiais tyrimais.

3. Tarmės kaip muziejinė vertybė: Oficialioji kalbos politika ir jos aidai

Lietuvių kalbos, kaip ir daugelio kitų su nacionaline valstybe atsiradusių ir įtvirtintų bendrinių kalbų, standartizavimo ideologijos atsiremia į bk istoriją ir yra paženklintos nacionalinės valstybės sampratos, kuriai viena tauta, viena kalba ir viena valstybė sudaro nedalomą visumą. Bk čia yra „vienos kalbos“ koncepto pagrindas, ji iškeliamą aukščiau kitų kalbos atmainų – visų pirma, tarmių.

Lietuvoje ši samprata nekinta jau gerą šimtą metų. Šiandieniniame oficialiame ideologiniame diskurse ir toliau palaikoma bk viršenybė, motyvuojant, kad tik „taisyklinga“ kalba garantuoja tautai išlikimą. Pavyzdžiui, 2006 m. svarstyame Lietuvių kalbos įstatymo projekte buvo teiktas toks bendrinės kalbos apibrėžimas: „Bendrinė lietuvių kalba – sunorminta, viešojo gyvenimo reikmėms skirta kalbinė sistema, vartojama kaip prestižinis lietuvių kalbos variantas“. Bk taisyklingumui nustatyti ir įtvirtinti vartosenoje skirta išplėtotą kalbos priežiūros ir kontrolės sistema: normos nustatomos ir kodifikuojamos valstybės įgaliotų ekspertų ir diegiamos per švietimo sistemą bei žiniasklaidą. Tai, kad Lietuvoje daugumos bk vartotojų vernakulas yra tarmė, t. y. jų bk dažnai yra diaglosiška, oficialiojo požiūrio neveikia.

Pabrėžtina, kad šiandieninė oficialioji lietuvių kalbos politika laikosi nuostatos, jog tarmės yra vertybė. Veikiausiai ne be Europos kalbos įvairovės ir daugiakalbystės politikos poveikio tarmių tyrimus ir tarminio paveldo išsaugojimą mūsų valstybė priskiria prioritetinėms sritims ir remia tiek politiškai, tiek per įvairias programas⁶. Vis dėlto matyti, kad – palyginti su dėmesiu bk statusui ir normų įtvirtinimui vartosenoje – tarmės pirmiausia vertinamos kaip mokslinių tyrimų objektas ir specialiomis priemonėmis puoselėtina nykstančios etnografinės kultūros dalis, turinti lokalią ir nacionalinę paveldo vertę. Pavyzdžiui, Valstybinės kalbos politikos 2009–2013 m. gairių projekte pabrėžiama, kad bendrinė lietuvių kalba atlieka visuomenę vienijantį vaidmenį ir turi būti „toliau puoselėjama sutelktomis valstybės ir visuomenės pastangomis“, o štai tarmės, „lietuvių kalbos ir kultūros turtas“, yra svarbios bendruomenėms, todėl yra „saugotinos ir palaikytinos“ (Kalbos politikos gairės 2009–2013). Ankstesnių, 2003–2008 m., gairių vienas iš tikslų buvo „skatinti kūrybingą kalbos paveldo panaudojimą kalbos vartosenos reikmėms“ (Kalbos politikos gairės 2003–2008), o Tarmių ir etninių vietovardžių išsaugojimo 2001–2010 metų programoje, be tarmių duomenų kaupimo, archyvavimo ir skaitmeninimo, buvo numatyta rengti medžiagą apie tarmes mokykloms, rūpintis, kad pagrindinių mokyklų programose atsirastų „etninės kultūros“ kursas, orientuotas į vietos tarmę, skatinama „naudoti tarmės medžiagą“ dėstant lietuvių kalbą mokyklose ir vykdant įvairias etninės kultūros programas, aktyvinti „tarmių puoselėjamąją veiklą“ žiniasklaidoje, „kultūros ir švietimo židiniuose“ (Tarmių programa 2001–2010). Naujausiose programose toliau numatoma kaupti duomenis nykstančių ir kintančių tarmių, tarmių ir bk sąveikos moksliniams tyrimams (Kalbos atmainų programa 2011–2020).

Visi šie vertybiniai poslinkiai yra neabejotinai svarbūs ir palyginti su sovietmečiu rodo tam tikrą teigiamą ideologinį lūžį, kuris aiškiai veikia atvirąsias visuomenės nuostatas ir vietos (ar vietose organizuojamas) iniciatyvas. Vis dėlto kartu matyti, kad augantis valstybės dėmesys tarmėms ir skatinimas jomis didžiuotis neturi tarmės kaip modernaus, konkurencingo komunikacijos instrumento akcento ir neįtraukia vėlyvojo modernizmo visuomenės kaip translokalios, mobilios visuomenės suvokimo.

Viešajame diskurse ir eilinių kalbėtojų sąmoningų, atvirųjų nuostatų lygmenyje randasi panašių kultūrinių, vertybinių nuostatų, linkstama tarmės naudai interpretuoti tam tikrus programinius teiginius, plg.: „Tarmės yra turtas ir jas reikia išlaikyti ir vartoti“ (šiam teiginiui pritarė 90 proc.

⁶ ES įvairovės ir daugiakalbystės politikos vieni iš pagrindinių argumentų taip pat yra kultūrinio paveldo, vietos tapatybės, praturtinančio instrumento vertė (žr., pvz., Gal 2012).

kiekybinės apklausos respondentų iš didžiųjų miestų), „Tarmių vartojimas labiau tinka kaimo, o ne miesto gyventojams“ (nepritare 70 proc.), „Tarmės yra nesuderinamos su moderniu gyvenimo būdu“ (nepritare 91 proc.); beveik kas dešimtas miestietis netgi teigė, kad tarmė gali tikti sakytinėje žiniasklaidoje (Kiekybinė apklausa 2008–2009) (regionuose šis procentas gali būti dar didesnis, pvz., Šiaurės Lietuvoje esančio Joniškėlio tyrimo duomenimis, per TV ir radiją girdėti tarmę pageidavo net 39 proc. šio miestelio respondentų, plg. Ramonienė 2006⁷). Kokybiniuose interviu dauguma miestiečių pabrėžia, kad tarmes reikia saugoti dėl kalbinės įvairovės, kaip nykstančias vertybes, istorinį valstybės turtą. Informantų teigimu, tarmės atskleidžia etnografinį Lietuvos regionų savitumą, todėl būtų labai gaila ir neteisinga, jei jos išnyktų (Kokybiniai interviu 2009–2012).

Tokios nuostatos nėra nesuprantamos. Literatūroje teigiama ir mūsų informantai užsimena, kad sovietmečiu tarmės Lietuvoje buvo menkinamos; mokykloje, net viešuose susibūrimuose rajonuose būdavo draudžiama kalbėti tarme (plg. Jonaitytė 1969, Girdenis 1981)⁸. Taip pat plg. ano meto kalbos normintojų tekstų analizę:

Bemaž visuotinai vyravo „didysis pasakojimas“, esą ryžtingai veikiant kalbos normintojams, tam tikromis sąlygomis „susiformuoja kalba, kuri išskyla viršum tarmių kaip bendravimo priemonė“. O kadangi „išskyla viršum“, tai nenuostabu, jog šen ten pasirodantis negatyvus tarmių vertinimas argumentuojamas būtent utilitarine kalbos paskirtimi – antai kalbininkai palankiai referuoja *Tarybinės mokyklos* straipsnį, kuriame teigiama, kad „netaisyklingas (dažnai tarmiškas) garsų tarimas yra akivaizdus informacijos suvokimo trukdymas“ (Raila, Subačius 2012: 162)

Be abejonės, tarmės marginalizavimo procesas apskritai sietinas su anksčiau prasidėjusiais standartizacijos procesais ir yra daugiau ar mažiau universalus visai Europai. Plg.:

Beveik per visą XX a. lietuvių inteligentijos požiūrį į tarmes galima įvardyti kaip tam tikrą netoleravimą, pasireiškusį švietimo sistemoje, valdžios įstaigose ir kitose viešose vietose. Dėl to tarmiškai namuose ir gimtojoje aplinkoje kalbantys Lietuvos etnografinių regionų gyventojai buvo linkę į „kalbinę mimikriją“ – vengė viešose vietose už savo regiono ribų kalbėti tarmiškai ir stengėsi supanašėti su bendrine kalba kalbančia aplinka, neišsiskirti savo specifine gimtąja tarme ir geriau neišsiduoti ją turint. Tai tiesiog chrestomatinis pavyzdys,

⁷ Tyrimas atliktas struktūruoto kiekybinio interviu metodu su reprezentatyvia 220 respondentų imtimi.

⁸ Plg.: „Pokario mokytojai dzūkiškumą rovė su mėsomis, kartu su religiniais prietarais bei buržuaziniu nacionalizmu. [...] Grįžę namo iš mokyklos jų mokinukai taisydavo tarmiškai šnekančius savo tėvus, kol ir tie pradėjo vengti bent viešumoje prabilti dzūkiškai (Sadauskas-Kvietkevičius 2012).

ilustruojantis psichologų nustatytą reiškinį: žmogus renkasi būti kuo nors, stengdamasis tapti kuo mažiau pažeidžiamas. (Kalnius 2007c: 99)

Taigi šiandien kaip savotiško ideologinio etnografinės kultūros ir drauge tarmių renesanso ženklą, būdingą iš esmės visai Europai ir besirandantį dėl ilgą laiką trukusio vietinės kultūros, tapatybės ignoravimo (plg. Aliūkaitė 2008, apie žemaičius žr. Kalnius 2007a, 2007b, 2007c⁹, Tumėnas 2007: 147¹⁰), galima traktuoti buriamas kraštiečių bendrijas, rašomas regionines istorijas, tarminius tekstus laikraščiuose ar kituose periodiniuose leidiniuose, tarmiškai publikuojamą grožinę literatūrą ar net vikipediją¹¹.

Dalis tokių iniciatyvų yra aiškiai institucionalizuotos, turi valstybės „užsakymo“ pobūdį (plg. Etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatymą (1999, aktuali redakcija 2010) ir jo pagrindu 2000 m. įkurtą biudžetinę įstaigą – Etninės kultūros globos tarybą su regioniniais padaliniais), kai kurios yra politizuotos, suaktyvėjančios per rinkimus (pvz., mero potvarkiu legalizuojamas tarmės vartojimas savivaldybės posėdžiuose Žemaitijoje). Taip pat plg.:

Lietuvoje, kaip ir kitur, regioninį patriotizmą stengiamasi išnaudoti ir vidaus politiniuose procesuose. Žemaičių tapatybės iškėlimą ir akcentavimą bandoma naudoti kaip bendruomenės politinės mobilizacijos instrumentą, nes suvokiama, kad susikurianti kokia nors nauja partija rinkėjams gali sėkmingiau prisistatyti kaip sava, kai ji ne tik „savų“ žmonių atstovaujama, bet ir kai kelia regioninio savitumo (tarmės sureikšminimo, deramo regiono ekonominio potencialo panaudojimo žmonių gerovės kėlimui, regioninio atstovavimo šalies centre ir t. t.) apgynimo lozungus (Kalnius 2007c: 98; taip pat plg. Kalnius 2007b).

Nors dalis tokių iniciatyvų iš tiesų gali būti laikomos kylančiomis iš apačios kaip tam tikras sąmoningas konkretaus asmens ar asmenų grupės apsisprendimas, vis dėlto daugiau nei simbolinę etnografinės (ar net etninės) tapatybės raiškos funkciją tokiose iniciatyvose vargu ar galėtume įžvelgti. Plačiau jos perimamos dažniau tik kaip deklaratyvūs vertybiniai pareiškimai¹².

⁹ Pasak Kalniaus, regioninio tapatumo judėjimas ryškiausias Žemaitijoje, o kituose Lietuvos regionuose jis reiškiasi labiau kaip žemaičių judėjimo mėgdžiojimas (Kalnius 2007c: 110).

¹⁰ Savo straipsnyje Tumėnas prilygina žemaičius bretonams; argumentuotą tokio lyginimo kritiką žr. Kalnius 2007a.

¹¹ Žemaitiška vikipedija rašoma nuo 2006 metų ir šiandien, kaip teigiama, turi per 13 000 straipsnių (žr. http://bat-smg.wikipedia.org/wiki/P%C4%97rms_poslapis; žiūrėta 2012 m. gruodį). 1990–2006 m. Skuodo rajono laikraštėje „Mūsų žodis“ išspausdinti 169, o žurnale „Žemaičių žemė“ – 474 grožinės literatūros kūriniai šiaurės žemaičių tarme (daugiau žr. Markavičienė 2007, cit. iš Tumėnas 2007: 147).

¹² Nors Lietuvoje regionalizmas nėra tiek pažengęs kiek, pavyzdžiui, pietų Europoje, net ir ten, kaip teigiama, tam tikrų grupių inicijuojami bandymai atgaivinti regioninę kalbą įvairesnėms vartojimo funkcijoms atsiremia į žemo

Pavyzdžiui, pastebėta, kad einant iš periferijos į centrą, t. y. geografiškai tolstant nuo tarminės aplinkos link miesto ar didmiesčio, o tapatybės plotmėje – nuo „tarmės kalbėtojas“ prie „nekalbantis tarmiškai“, darosi būdinga idealizuoti, romantizuoti tarmę. Tarmės suvokiamos lyg pasigėrėjimo vertas muziejaus eksponatas: itin dažnai pabrėžiama, kad jų gražu ir įdomu klausytis ir kad tarmiškai kalbantys žmonės nusipelno pagarbos už tarmės išsaugojimą. Minėtas pritarimas tarmių viešinimui žiniasklaidoje taip pat gali būti susijęs arba su pramoga (būtų įdomu, miela), arba su pedagoginiais motyvais (vertėtų su tarmėmis supažindinti vaikus ar apskritai miestiečius). Vis dėlto rimtose, informacinėse laidose tarmė paprastai laikoma nederama (Kokybiniai interviu 2009–2012). Iš pokalbių su tarmę vartojančiais informantais matyti, kad tarmės funkcionavimas provincijos žiniasklaidoje laikytinas fasadiniu: dauguma rajonuose kalbintų informantų teigė apie leidinius arba tik girdėję, arba negalintys jų vartoti, nes skaityti tarmiškai esą per sunku (tas pasakytina ir apie Žemaitiją). Be to, tarmiškos laikraščių skiltys ar laidos dažniausiai būna specifinės tematikos (pvz., transliuojami etnografiniai renginiai arba senąja tarpe publikuojama tautosaka), neskirtos kasdienėms reikmėms. Taigi vargu ar galima teigti, jog tokios iniciatyvos sulaukia aktyvaus palaikymo iš apačios ir tampa šnektos bendruomenės kasdienės komunikacijos norma.¹³

Panaši deklaratyvi praktika būdinga ir oficialiajai lietuvių kalbos politikai – kaip minėta, tarmės išsaugojimas pateikiamas kaip neabejotinai svarbus valstybės politikos rūpestis, tačiau kai tik paliečiamas kalbos vartojimas, tarpei taikomi apribojimai: ir iš mokyklos, ir iš žiniasklaidos reikalaujama tiekti gryną ir konservatyvią bk. Kuriami kodifikuotos tarties ir kirčiavimo mokomieji įrankiai, piktinamasi, kad mokiniai ir mokytojai neišmoksta standarto, kad juos neigiamai veikia žiniasklaida ir... tarmės (be kitų, plg. Bukantienė 2006)¹⁴.

išsilavinimo, nemobilų tarmės vartotoją, kurio kasdienybei tos funkcijos yra nenatūralios, todėl kalbos statuso gaivinimas tampa kažkiek dirbtinis (apie Prancūziją žr. Ager 1990: 34).

¹³ Plg.: „[...] dabartinių žemaičių etniškumo propagavimas, bandymai įrodyti šiuo metu tebeegzistuojant žemaičių tautą yra spekuliatyvūs kaip tik dėl to, kad aiškinant etnoso sampratą ignoruoja patį svarbiausią dalyką – pačių bendruomenės atstovų savimonę“ (Kalnius 2007a: 29). Taip pat plg.: „[...] galima konstatuoti, kad Lietuvoje regioninių tapatumų judėjimas nėra įgavęs kraštutinių formų ir išraiškų, stebimų daugelyje Vakarų ir Rytų Europos šalių. Konfliktas Lietuvoje yra regioninio etniškumo ideologų propaguojamų idėjų, bet ne regioninių bendruomenių ar Lietuvos valstybės kasdieninio gyvenimo lygmens. Netgi žemaičių organizacijos ir grupės, kurių tikslai ir siekiai labai įvairūs, daugiausia sąlyčio taškų randa tik dėl žemaičių tarmės vartojimo ir jos visuomeninių funkcijų išplėtimo“ (Kalnius 2007c: 110).

¹⁴ Nurodomame tyrime vertinta pradinių (ketvirtų) klasių mokinių kalba.

Toliau bus matyti, kad idealizuotos vertybės deklaruojamos drauge su pragmatiniais tarmių socialinio ir geografinio nefunktionalumo vertinimais, kurie, savo ruožtu, atspindi griežtą oficialią lietuvių kalbos standartizavimo ideologiją.

4. Socialinės ir geografinės tarmės vartosenos ribos

Iš pokalbių su žmonėmis matyti, kad tarmės vartojimas Lietuvoje iš esmės yra diglosinis ir vienareikšmiškai pirmaisia siejamas su *privačia*, ypač šeimos, erdve ir labiau su vyresnio amžiaus žmonėmis. Viešoji erdvė priskiriama didesnę prestižą turinčiai „gramatiškai“ kalbai¹⁵. Tas matyti tiek iš miestuose, tiek iš miesteliuose atliktų tiesioginių kiekybinių ir kokybinių tyrimų. Didžioji dauguma (83 proc.) didmiesčiuose apklaustų respondentų teigia, kad tarmę *tinka* vartoti bendraujant su šeimos nariais (tėvais, broliais ir seserimis), draugais, o gerokai rečiau su vaikais ir anūkais; tik 5 proc. sutinka, kad tarmė tiktų verslui ir tik 8 proc., kad ją galima vartoti mokslo įstaigose (Kiekybinė apklausa 2008–2009; taip pat žr. Kliukienė 2010). *Viešai* kalbėti tarmiškai su nepažįstamais žmonėmis net ir mažesniuose miesteliuose ir neįprasta, ir daugumos informantų nelaikoma tinkama, nors apskritai žmonės pabrėžia, kad jie yra linkę prisiderinti prie pašnekovo, jei jis kalba tarmiškai (t. y. vyksta akomodacija). Vyraujanti patirtis apie mokyklą veikia tarmės nenaudai – šis domenai yra bk sfera¹⁶ (Kokybiniai interviu 2009–2012). (Plg. kitus įvairiuose miestuose ir miesteliuose atliktus reprezentatyvius tyrimus Aliūkaitė 2007, Jončaitė 2010, Merkytė 2011).

Tarmės vartojimą taip pat riboja socialinės pašnekovų hierarchijos ir aplinkos formalumo laipsnis. Vyraujanti nuostata tiek miestuose, tiek tarminės aplinkos rajoniniuose miesteliuose, yra ta, kad su aukštesnes pareigas užimančiais žmonėmis geriausiai *tinka* bk (Kokybiniai interviu 2009–2012). Tarmė nelaikoma priimtiniu atributu oficialiems, aukšto rango, aukštesnę statusą turintiems asmenims – prezidentui, seimo nariams, valstybės pareigūnams, direktoriams, taip pat žiniasklaidoje bk tradiciškai reprezentuojantiems televizijos diktoriais, plg.:

¹⁵ Bendrinės kalbos termino informantai praktiškai nevartojo. Pats jų standartinės kalbos vaizdinys taip pat yra ganėtinai neapibrėžtas. Dažniausiai tai kalba, kuri neturi tarmės bruožų ir vartojama didesniuose miestuose (dažnai Vilniuje) arba sakytinėje žiniasklaidoje (plg. vilniečių bendrinės kalbos sampratą Vaicekauskienė, Čičirkaitė 2011).

¹⁶ Vienas kitas informantas išsakė nuostatą, kad tarmės būtų galima mokyti atskirai kaip dalyko, bet tai jau būtų studijų, o ne interakcijos objektas.

(1) Aš būčiau labai nepatenkinta, jeigu nuėjus į kažkokią instituciją man pradėtų aiškinti tarmę ką nors, nes tiesiog nesuprantu. Manau, jeigu šeimoj nori, tai gali šnekėt. Kaime su močiute. Su draugu, linksma su draugais pajuokauti, bet ne oficialiose, ne viešose erdvėse. [31 m. teisininkė, Vilnius];

(2) Šiaip manęs tikrai netrikdo, gali šnekėti kaip nori, kokiom nori tarmėm, čia žmogus kaip pats nori daryt, taip tegu ir daro, manęs tikrai, aš esu visiškai rami dėl šito. Bet aš manau, kad ten valdžios įstaigose, institucijose valdiškose ir mokyklose galbūt, nu šiaip vis tiek turėtų būt būtent ta valstybine kalba. [48 m. kultūros centro darbuotoja, Jurbarkas].

(3) [...] seimo narys neturėtų tarmiškai kalbėti. Ne, reikia, turi būti taisyklinga lietuvių kalba pareigūnams, pareigūnai turi taisyklingai kalbėt. [54 m. mokytoja, Kaunas].

Žemesnis tarmės hierarchizavimas motyvuojamas arba įprasta elgsena, nuo kurios nukrypti būtų neįprasta, arba instrumentiniais argumentais – teigiama, kad viešai skambanti tarmė blaško dėmesį ir trukdo gerai suprasti sakomą tekstą¹⁷. Pvz.:

(4) Jeigu man per televiziją pranešėjas pradėtų žemaitiškai žinias skaityti, man kažkaip ausį biškutį rėžtų arba ten prezidentas mūsų žemaitiškai, nu kažkaip keistai [...] Ten, kur alaus bokalas, prašau, tegu šnekasi jie kaip nori. [50 m. ūkio skyriaus vadovas, Klaipėda];

(5) Sakyčiau, reikia, kad visi suprastų, ką šneka. Nebent tada yra vietinė radija tai grupei skirta arba tai teritorijai. [56 m. vyr. statybininkas, Vilnius].

Apskritai tarmės funkcionalumas didesniame mieste, už tikrosios tos tarmės gyvavimo srities ribų, vertinamas gana pragmatiškai ir teigiama, kad tai yra ne tik sunku, bet ir nepraktiška patiems kalbėtojams (Kokybiniai interviu 2009–2012), plg.:

(6) Jeigu žmogus atvyktų į Vilnių ir būtinai būtinai norėtų išlaikyti žemaitišką tarmę, tai atrodytų taip pat kaip seni žmonės Vilniuje pragyvenę daug metų kalba rusiškai ir piktinasi dėl to, kodėl kiti nekalba rusiškai, o pačios nekalba lietuviškai. Tai tiesiog nebūtų per daug praktiška ir galbūt kiek kenktų pačiam tam žmogui. [20 m. fizikos studentas, Vilnius].

Pastebėtina, kad pastarasis informantas netgi referuoja į tuos sovietmečiu į didžiuosius Lietuvos miestus atsikėlusius rusų tautybės gyventojus, kurie nematė reikalo integruotis ir prisitaikyti prie

¹⁷ Paskutinis argumentas yra labai abejotinas – tarmės akcentas ar tartis suprasti tekstą neturėtų trukdyti. Informantai iš tiesų neturi patirties girdėti viešai kalbant tarmiškai, todėl remiasi išankstine nuostata, kuri ne tiek atskleidžia faktines komunikacijos galimybes, kiek stereotipus.

gyventojų daugumos. Tarmė mieste čia metaforiškai suprantama kaip kažkas, kas priklausytų užsispyrusiai mažumai, kas būtų atėjūniška ir svetima.

Į miestą atsikėlusią tarmės kalbėtojų kiekybinės apklausos atskleidžia, kad tarmė mieste išlieka tol, kol yra *privačiai* bendraujama grupėje iš *tos pačios tarminės aplinkos* (daugiau žr. Širvytė 2008)¹⁸. Tą patį rodo tarmės vartosenos stebėjimai ir diskurso analizė: nuosekliausiai tarmė mieste vartojama bendraujant neoficialiai su tos pačios tarmės atstovais, tačiau įtakos taip pat gali turėti pokalbio tema: bk variantų padaugėja pereinant prie dalykinių temų. Kalbos kodas keičiamas į bk su nepažįstamais asmenimis ir darbo aplinkoje, su klientais, ypač su vyresnio amžiaus žmonėmis (daugiau žr. Bitinaitė 2009)¹⁹.

Suprantama, skirtingi žmonės per interviu pateikia skirtingų asmeninių patirčių ir nuostatų, tačiau apskritai tiek vyraujantys įsitikinimai, tiek įprastinę elgseną apibūdinantys pasakojimai ir stebėjimai atskleidžia kiek kitokią tikrovę nei anksčiau minėtos atvirai teigiamos ir deklaratyvios nuostatos tarmių atžvilgiu: prestižinėse erdvėse (mieste ir viešumoje) tarmės vartojimui taikoma apribojimų. Tačiau kaip tokiu atveju paaiškinti, kad tarmės Lietuvoje tebėra gyvos? Nors grynosiomis tarmėmis kalba daugiausia vyresni žmonės kaimuose, rajoniniuose miestuose bendrieji tarmės bruožai tebėra ryškūs, net ir jaunimo kalboje. Netgi didžiuosiuose miestuose apie 60 proc. gyventojų (daugiau vyresnių žmonių) teigia nors šiek tiek mokantys kalbėti tarmiškai (Kiekybinė apklausa 2008–2009).

Informantų teigimu, privačioje erdvėje ir ypač kai ji perkeliama iš didmiesčio į regioną, t. y. tarminę aplinką, iš bk pereinama į tarminį kodą. Regionuose tarmės vartojimą, be kalbinių įpročių, akivaizdžiai palaiko paslėptasis tarmės prestižas, nes tarmė tebėra suvokiama kaip savos grupės kalbinės elgsenos atributas, taigi ją palaiko socialinio solidarumo vertė ir vietoje galiojantis neigiamas svetimumo, šalinimosi stereotipas. Už neišlaikomą lojalumą bendruomenei gali būti smerkiama, kalbėtojas gali būti laikomas susvetimėjusiu ir „išmandrėjusiu“ (Kokybiniai interviu 2009–2012) (taip pat plg. Širvytė 2008, Ramonienė 2006). Tie, kurie gyvena mieste ir

¹⁸ Kiekybinio struktūruoto interviu metodu 2008 m. apklausta grupė studijuoti į Vilnių atsikėlusią 20–28 m. jaunuolių iš įvairių mažesnių Rytų Aukštaitijos miestelių (24 merginos ir 20 vaikų). Praktiškai visi respondentai teigė tebekalbantys tarmiškai, bet tik su savo pažįstamais kraštiečiais.

¹⁹ Keletą mėnesių buvo stebimas vienas Vilniuje studijuojantis 23 m. jaunuolis iš Rytų Aukštaitijos. Vaikino artimiausios aplinkos žmonės (draugai ir bendradarbiai) įrašinėjo jo pokalbius su įvairiais pašnekovais. Informantas buvo davęs sutikimą būti tiriamas, tačiau apie konkrečių įrašų laiką nežinojo.

nebeprisiklauso vidinei tarmės kalbėtojų grupei, taip pat teigia, kad grįžus namo nepereiti prie tarmės būtų pasipūtimo ženklas. Plg.:

(7) Išvažiavę iš Žemaitijos į užsienį jie nebemoka tarmiškai, aukštaičiuoja [turima galvoje perėjimas prie bendrinės kalbos]. Buvo atotrūkis, nebesinorėjo bendrauti. Gaila pasidaro, kai matai tų žmonių silpnybes. Koks paviršutiniškas žmogus, jei pamiršta savo tarmę. Negeras jausmas dėl tokių žmonių. [50 m. mokytoja, Vilnius].

(8) [...] grįždavau į kaimą, va čia į Jurbarko rajoną, sakydavo, kaip tu kalbi, kaip su svetimiu, kaimyne? [51 m. architektė, Jurbarkas]

Taigi kol kas aptartus duomenis galima apibendrinti taip: pačiu aukščiausiu oficialiųjų nuostatų lygiu tarmės laikomos didele ir saugotina vertybe, tačiau ji iš esmės atsiejama nuo vartosenos ir vartotojo. Realioje praktikoje kalbos atmainos pasirinkimą visada motyvuoja simbolinė vertė, kurią per konkrečius jos bruožus įgauna kalbėtojas. Kaip matyti iš informantų pateikiamų patirčių, priklausomai nuo socialinės ir geografinės erdvės (miesto – rajono, viešos – privačios aplinkos) tarminio kodo vertė gali būti ir teigiama, ir neigiama. Toliau pakalbėsime, kokios socialinės vertės ir kalbėtojo stereotipai palaiko tarmės vartojimą ir kokios nuo jo atbaido.

5. Stereotipinės nuostatos ir tarmės kalbėtojų stigmatizavimas

Kaip vieną iš motyvų mieste nevertoti tarmės kalbantieji tarme nurodo nenorą atkreipti į save dėmesį. Pastebima, kad tarmybės mieste visada išprovokuoja kokią nors pašnekovų reakciją – be palyginti neutralios (imama klausinėti apie kalbėtojo kilmės vietą) ir teigiamos (prašoma specialiai pakalbėti tarme, nes tai esą įdomu ir gražu), ji būna ir neigiama (kalbėtojas gali būti pašiepiamas arba pataisomas nurodant atitinkamas bk formas). Tai rodo, kad tarmės vartojimas mieste išskiria ir kartu stigmatizuoja kalbėtoją. Patys miestiečiai tarmės vartotojus mieste ar viešojoje sakytinėje erdvėje taip pat dažnai įvardija kaip kažką egzotiška, išskirtinį, susijusį su pramoga; jie teigia, kad tarmė esą pridedanti „cinkelio“ ar „šarmo“ (Kokybiniai interviu 2009–2012), plg.:

(9) Tai duoda galbūt netgi savotiško išskirtinumo ir tokio šarmo savotiško vat... na, nes tai yra labai gražus dalykas. [24 m. magistrantūros studentė, Kaunas];

(10) Yra tame tas toksai cinkas, žinot, bet aš tai nežinau, jeigu iš tribūnos mūsų daleiskim prezidentė kalbėtų ten dzūkiškai ar nu tarmiškai. [60 m. muziejaus meno vadovė, Kaunas];

(11) Aš nematau jokios problemos, kad jisai televizoriuj, tarkim, per televizorių duodamas interviu šnekėtų žemaitiškai. Dar pridėtų cinkelio. Jeigu pasižiūrėsit šiaurės Lietuvos kai ima interviu, jie visi šneka tarmiškai. Biržiečiai, pasvaliečiai. Jie visi šneka tarmiškai ir labai gražiai iš karto skamba. [35 m. verslininkas, Klaipėda].

Tokios nuostatos iš pirmo žvilgsnio yra ganėtinai teigiamos, tačiau atkreipti į save dėmesį išskirtinumu pačiam kalbėtojui, psichologiškai žiūrint, yra mažiau saugu.

Įdomu, kad ir kiekybinės, ir kokybinės apklausos išryškina nuostatą, kad tarmė sukelia smagumo ar komiško efekto. Pavyzdžiui, 69 proc didžiųjų miestų apklausos respondentų pritarė teiginiui, kad tarmės „tinka vartoti juokaujant“ (Kiekybinė apklausa 2008–2009). Nors šį klausimą sunku interpretuoti vienareikšmiškai (atsakymai, be kita ko, gali reikšti, kad tarme pajuokauti galima ne prasčiau nei bk), tikimybė, jog tarmiškas akcentas ar tarmės elementai kalboje atrodo juokinga, išlieka. Plg. :

(12) [...] tu girdi jų tarmišką kalbą [...] man labai miela, aš man, kaip pasakyt, aš turiu daug daug, kaip pasakyt, dabar užstringa, turiu daug erdvės pasišaipyti [juokiasi] [...] Šiaip, kad būtų linksmiau, nu ne bloga prasme, kaip pasakyt [...] Man labai miela tai girdėt, jo, bet taip pat ir suteikia progą pasišaipyti [...] komiška tai, kad jie patys gėdinasi tos savo tarmės. [31 m. biotechnologas, Vilnius].

Atliekant diskurso tyrimus taip pat pastebėta, kad dėl smagumo, komiško efekto gali būti pavartojama tiek paties kalbėtojo tarmės, tiek kitų tarmių kirčiavimo, morfologijos ir leksikos elementų, specialiai suplakami kelių tarmių bruožai (žr. Širvytė 2008)²⁰.

Pastebėtina, kad Lietuvos medijose gana populiari tarmės pasitelkti kaip komiško personažo kūrimo priemonė. Pavyzdžiui, vienoje labai populiarioje televizijos humoro šou laidoje veikia du stilizuota Pietų Lietuvos tarme kalbantys ūkininkai. Dažniausiai jie vaizduojami kaip į miestą atvykę nevykėliai su šakėmis, guminiiais batais ir nesusivokiantys aplinkoje. Stilizuojama tarminė kalbėsena nebūtinai turi būti parodija, tarmės bruožai gali būti pasitelkiami ne tik asmens (ne)kompetencijai įrodyti, bet norint jį priskirti tam tikrai bendruomenei (plg. Coupland 2001). Vis dėlto šiuo atveju akivaizdžiai siekiama neadekvatumo, taigi ir humoro, efekto: tarmė nedera moderniuose urbanistiniuose kontekstuose kaip ir mėšlini batai. Būtent tam pasitelkiami stereotipai esą tarmiškai kalbantys žmonės yra kaimiečiai, provincialūs ir mažai išsilavinę.

Panašūs komiško nevykėlio stereotipai dažni animacinių filmų įgarsinimuose. Tokiose parodijose pašiepiama tam tikra socialinė grupė ir ypač tos grupės vartojama stigmatizuota kalbos atmaina. Kalbos parodijos, viena vertus, gali būti traktuojamos kaip tos kalbos pozicijų tvirtėjimo visuomenėje ženklas, plg.:

²⁰ Tipologiškai tarmės vartojimas čia artimas įterpiamiems kitakalbiamis intarpams, pvz., rusų ar anglų kalbų, kai jos pasitelkiamos kaip kalbinis žaidimas.

[...] weakening of the purist sanctification often associated with ‘socially weaker’ languages and its replacement by a more ‘secular’ and therefore ‘violable’ and thus healthier situation for the language (Atkinson & Kelly-Holmes 2011: 259).

Vis dėlto kartu jos atspindi vyraujančias elgsenos normas ir realų, t. y. menką, tarmės, kaip mažumos kalbos, prestižą. Taigi nors vertinant iš kalbotyros mokslo pozicijų kalbos atmainos yra lygios ir funkcionalios, visuomenėje jų vartojimą veikia nelygus statusas ir minėti socialiniai stereotipai²¹.

Yra žinoma, kad karikatūros, fonologijos pamėgdžiojimai mažina kalbinį pasitikėjimą (Niedzielski & Preston, 2003: 17). Interviu duomenys taip pat rodo, kad su nepažįstamais žmonėmis arba atvykus į miestą stengiamasi pagražinti savo kalbėjimą, nenorint, kad tave palaikytų provincialiu, neišprususiu (Kokybiniai interviu 2009–2012); be to, pasitaiko neigiamų savo tarminio kodo vertinimų kaip „netaisyklingo“, „grubaus“, „agresyviai skambančio“, „negražaus“ (plg. Širvytė 2008, Ramonienė 2006²²). Pvz.:

(13) Šiaip tai jinai negraži. Grubi kalba. Vot kada žemaičiai važiuoja autobusu ir važiuoja jau į kaimą ar iš kaimo ir važiuoja kaimiečiai tie, žemaičiai, žinai, negraži kalba. [54 m. pašto tarnautoja, Klaipėda].

(14) [...] bet yra gi ir tokių auditorijų ar tiesiog tokioje vietoje būni, kad jau reik parodyt savo išprusimą [...] tiesiog yra tokių momentų arba tokių vietų arba galbūt toks žmogus yra, kad jau turi stengtis šnekėt protingiau, gražiau kalbėti [...] kaip galvos iš televizoriaus. [50 m. kavinės savininkė, Varėna].

Nors daugelyje interviu, ypač su tarmės nebevartojančiais respondentais, su tarme susijęs kaimietiško, provincialumo, žemesnio išsilavinimo stereotipas buvo paneigiamas, pabrėžiama, kad neteisinga taip vertinti, kad tarmiškai kalbantys žmonės nusipelno pagarbos už tarmės išsaugojimą ir jie neturėtų gėdytis kalbėti tarmiškai, matyti, kad neigiami tarmės kalbėtojo stereotipai egzistuoja. Ypač reikšmingos užuominos į paauglių nuostatas. Tarmę vartojantys informantai minėjo, kad tapę paaugliais jų vaikai pradeda duoti pastabas tėvams nekalbėti „kaip kaimiečiai“, „kaimo šneka“, jei šie viešumoje pakeičia kodą į tarminį (Kokybiniai interviu 2009–2012). Vadinasi, paaugliai, kurių kalbinė tapatybė yra itin jautri, ima šalintis savo tarmės dėl kaimietiško stigmatos. Plg.:

²¹ Reikia nepamiršti, kad neigiamus tarmės vertinimus bendrinės kalbos atžvilgiu Lietuvoje iki šiol skatina kai kurie kalbos normintojai.

²² Remtasi 20 pusiau struktūruotų giluminių interviu, atliktų 2006 m. Šiaurės Lietuvos Joniškėlio miestelyje.

(15) Ten aplinkui visi žemaičiai, visi šneka žemaitiškai ir aš vėl nesąmoningai perėjau į savo dūnininkų tarmę ir tada dukra sako: *Kaip tu čia kalbi kaip kaimietis?* Sako: *Nustok kalbėt taip.* [...] Tai buvo vieša kažkokia erdvė, kurioje jau jinai norėtų, kad aš kalbėčiau lietuviškai, ir nežinau kodėl, nes anksčiau [...] anksčiau jinai taip nereaguodavo. Vadinasi, jinai labiau prisitaiko prie aplinkos ir tiesiog jai darosi neįauku. [...] Turbūt jinai laikė, kad tie, kurie yra žemaitiškai kalbantys, jie kažkokie yra kaimiečiai, prastesni, va. O jinai turėtų parodyt vis dėlto lygį ir ir reikia mums kalbėti taip jau. [38 m. leidyklos savininkas, Klaipėda].

Lygiai tokius neigiamus stereotipus patvirtina jaunimo nuostatų tyrimas. Įvairiose Lietuvos mokyklose buvo organizuoti pokalbiai su nedidelėmis gimnazistų grupėmis ir, be kita ko, specialiomis užduotimis tirtas jų požiūris į įvairias lietuvių kalbos atmainas (Stereotipinės moksleivių nuostatos 2012). Viena iš jų – parinkti savybes, kurios tinka apibūdinti tipišką konkrečia kalbos atmaina (bendrine, Vilniaus kalba, tarme, jaunimo kalba) kalbantį žmogų. Moksleiviai gavo po voką su 56 kortelėmis, ant kurių buvo užrašyta po vieną skirtingą asmens savybę (iš viso 28 teigiamos savybės ir 28 neigiami jų antonimai) ir pirmiausia kiekvienas individualiai turėjo pasirinkti, jų nuomone, tipišką kalbėtojo bendrine kalba savybes/korteles. Nepanaudotos kortelės turėjo būti sudėtos atgal į voką. Paskui kiekvienas moksleivis gavo po kortelę, vaizduojančią žmogaus figūrą, ir buvo paprašytas išdėlioti aplink ją pasirinktas savybes/korteles, arčiau figūros dedant tas, kurios, jo nuomone, kalbėtoją bendrine kalba apibūdina geriausiai. Baigus dėlionę, visi paveikslėliai buvo nufotografuojami, o moksleivių prašoma pakomentuoti savo pasirinkimą. Galiausiai kortelės buvo surenkamos ir eksperimentas tęsiamas, išdalijant naujus vokus su tomis pačiomis, tik kitos spalvos kortelėmis/savybėmis ir prašant apibūdinti tipišką kitos kalbos atmainos vartotoją (žr. 1 iliustraciją).

1 iliustracija. *Stereotipinės tarmės kalbėtojų priskirtos savybės: kortelių eksperimentas*

Tyrimas parodė, kad kai kurios savybės yra parenkamos dėsningiau, t. y. mokinių atsakymuose kartojasi dažniau nei kitos, ir tai atskleidžia egzistuojant tam tikrus stereotipus. Skirtingų kalbos atmainų stereotipiniai vertinimai skyrėsi. Apskritai moksleiviai buvo linkę rinktis teigiamas savybes, išskyrus, kai vertino tarmę. Tipiškas tarmiškai kalbantis žmogus statistiškai reikšmingai dažniau nei kitų minėtų atmainų kalbėtojai sietas su kaimo aplinka, kaimietišku (59 proc.²³), senamadiškumu (42 proc.), senatviškumu (35 proc.), siauresnėmis pažiūromis (26 proc.), neišsilavinimu (16 proc.), neturėjimu gero darbo (12 proc.), nevykėliškumu (4 proc.). Tai savybės, kurių dauguma nurodo žemą socialinį statusą ir kurių teigiamus atributus moksleiviai rinkosi kalbantiesiems bendrine ir Vilniaus kalba apibūdinti. Pavyzdžiui, bk kalbėtojo ryškiausi stereotipai buvo *išsilavinęs* (79 proc.) ir *inteligentiškas* (65 proc.), tipiško vilniečio – *modernus* (41 proc.).

Kaip matyti, pats ryškiausias tipiško kalbančiojo tarme stereotipas yra *kaimietis*. Pats savaime jis neturi būti neigiamas (ne vienas moksleivis tą pabrėžė komentuodamas savo pasirinkimus), tačiau, vertinant iš jauno žmogaus pozicijų, su didesne ateities perspektyva veikiausiai nėra siejamas. Kaip minėta, tokių ryškių neigiamų stereotipų kitoms kalbos atmainoms nebuvo priskirta. Įdomu, kad moksleivių eksperimento išryškinti neigiami stereotipai primena per kokybinius interviu (Kokybiniai interviu 2009–2012) išsakytas nuostatas (ypač jaunesnių informantų). Žr. (15) pavyzdį, taip pat plg.:

(16) Kaimietis – tas tinka apibūdinimas tarmiškai šnekančio žmogaus. [17 m. mokinė, Klaipėda].

(17) Kai kalbu tarmiškai, jaučiuos kaimietiška. [20 m. studentas, Radviliškis].

(18) [...] kai nuvažiuoji ten į Vilnių ar ką, ar parduotuvėse ar kitur kažkur tai, nu iš tikrųjų stengiesi nu stengiesi kad nekaltėt tarmiškai ir jeigu išlenda toks ar išgirsti kur nors tarmišką šneką vat tose įstaigose, nu taip ir atrodo kaimietis, iš pirmo tokio, pirma tokia mintis, nu kaimietis čia jo va taip. [48 m. kultūros centro darbuotoja, Jurbarkas]

Kita vertus, šis eksperimentinis tyrimas atskleidė, jog tarmė kalbėtojui gali suteikti ir teigiamų socialinių verčių, tačiau, priešingai nei kitų kalbėtojų, tipiško tarmės atstovo reikšmingai besiskiriančių teigiamų savybių rinkinį sudarė ne statusą ar kompetenciją, o asmens patrauklumą nurodančios savybės: *įdomus* (59 proc.), *nuoširdus* (55 proc.), *šiltas* (55 proc.), *linksmas* (41 proc.), *draugiškas* (36 proc.). Iš vėliau vykusios diskusijos medžiagos matyti, kad savybė *įdomus* yra ne tiek teigiamo patrauklumo, kiek reiškia kalbėtojo išskirtinumą, tai, kad jis patraukia dėmesį savo kalba (plg. anksčiau 5 skyriuje aptartą Kokybinę apklausą 2009–2012). O štai likusios tarmės

²³ Procentai nurodo tą savybę pasirinkusių moksleivių skaičių.

kalbėtojai priskirtos asmens savybės atskleidžia šnektos bendruomenėje galiojančias indeksiškas, per savą, įprastą tarmę reiškiamas solidarumo normas. (Daugiau apie tirtųjų kalbos atmainų vertinimus tyrime „Stereotipinės moksleivių nuostatos 2012“ žr. Vaicekuskas 2012). Būtent tokia pat „sava–svetima“ socialinių reikšmių opozicija, kur tarmė apibūdinama pagal pirmąjį dėmenį, buvo matyti ir kokybiniuose interviu (Kokybiniai interviu 2009–2012; žr. (7) ir (8) pavyzdžius). Tai paprastai sieta su atvirai deklaruojama savo krašto tapatybe: ar „graži“, ar „negraži“, tarmė yra prigimtinė, įprasčiausia kalba, vartotina savame krašte tarp savų. Nusizengti šiai normai reikėtų išardyti pašnekovų sąveikos autentiškumą. Taigi galima spėti, kad tarmės vartojimą neformalioje vietos erdvėje palaiko atviroji solidarumo vertė.

Be to, mūsų kalbinti ir apie savo patirtis pasakoję informantai, minėdami nemaža socialinių ir geografinių tarmės ribojimų, apskritai buvo linkę neigiamai vertinti tarmę (ir tarmiškai kalbančius žmones) menkinančius stereotipus. Ne vienas pritarė, kad tarmės galėtų būti plačiau vartojamos, kad neturėtų būti gėdijamasi tarmiškai kalbėti, kad būtina rūpintis tarmių išlikimu. Taigi matyti, kad tarmės kalbėtojo diskriminavimas ir neigiami stereotipai gali būti pripažįstami, bet gali būti ir paneigiami. Neigiami vertinimai dažnai išsakomi per distanciją nuo savęs: „Taip yra manoma, bet aš pats taip nemanau“.

Kaip turėtume vertinti tokias dvilypes nuostatas?

Išvados ir diskusija

Pastarųjų metų nuostatų apie lietuvių kalbos tarmes tyrimai, kuriais išgaunamas *sąmoningas* požiūris (reprezentatyvios struktūruotos apklausos, kokybiniai interviu, eksperimentai) duoda ganėtinai kontroversiškus rezultatus. Straipsnyje jie, suprantama, pateikti apibendrinti, remiantis tipiškiausiomis nuostatomis.

Viena vertus, išsakoma nemažai teigiamų vertinimų. Labiausiai jie matyti deklaratyvių nuostatų lygmenyje ir tada, kai reikia pabrėžti regioninę tapatybę bei prieskyrą konkrečiai bendruomenei. Pastaruoju atveju tarmės vertinimai būna netgi aukštesni už bendrinės kalbos, kuri nėra sava ir įprasta, neturi nuoširdumo, solidarumo socialinės reikšmės. Kita vertus, kai per asmenines kasdienės patirtis vertinamas tarmės funkcionalumas – vartosenos sritys ir preferencija vartoti tarmę oficialesnėje ar tolimesnėje nuo tarmei įprastos teritorijos aplinkoje – tarmė kotiruojama gerokai žemiau už bendrinę (netarmišką) kalbą. Tarmės Lietuvoje iš esmės toleruojamos tik etnografinio regiono ribose ir kaip tos šnektos bendruomenės atstovų tapatybės dalis, kurią geriausiai tinka

atskleisti bendraujant privačiai. Mobilumo, leidžiančio išeiti už tarmės „rezervato“ ribų, kalbėtojui tarmė, atrodo, nesuteikia. Kai kalbama apie vidines kalbines tarmės ir bendrinės kalbos vertes – raišką, struktūrą, estetines savybes, tarmė nebūtinai, bet dažnai taip pat nusileidžia bendrinei kalbai. Nors tokiais atvejais neretai paminimas (ne)susikalbėjimo argumentas, veikiau labiau veikia neigiami su tarpe siejami socialiniai stereotipai.

Yra simptomiška, kad tarp priešingų – tarmę palaikančių ir tarmę atribojančių – ideologijų informantai arba nemato ypatingo prieštaravimo, arba pabrėžia, kad neigiami tarmės kalbėtojams priskiriami socialiniai stereotipai yra neteisingi. Iš tiesų, palyginti su sovietmečiu ideologinis klimatas tarmių atžvilgiu Lietuvoje darosi politiškai korektiškesnis: visi turi turėti lygias teises, nei socialinės, nei geografinės atskirties neturi būti. Ar tai žada geresnę ateities perspektyvą lietuvių kalbos tarmėms, lieka neaišku.

Tokias išvadas diktuoja tiesioginiai sąmoningų nuostatų tyrimai. Vis dėlto, kaip buvo minėta straipsnio pradžioje, nestandartinių atmainų raidos kryptį geriausiai atskleidžia *pasąmoningos* kalbėtojų nuostatos. Jos išgaunamos specialiais netiesioginiais eksperimentais, tiriamiesiems nenuoduojant, kad tiriama kalba. Šis straipsnis nebuvo skirtas paslėptojo tarmių prestižo tyrimams, tačiau diskutuojant, koks būtų tikėtinas lietuvių kalbos tarmių raidos scenarijus, palyginti sąmoningas ir pasąmoningas nuostatas būtų pravartu.

Pasąmoningų nuostatų tyrimai rodo, kad – nepaisant atvirai reiškiamo vietos kalbos palaikymo – kai tarmiškai kalbantys asmenys pagal asmenines savybes gretinami su tais, kurių kalboje nėra tarmės bruožų, statistiškai reikšmingai geriau įvertinami antrieji. Tarminės kilmės kalbos variantiškumas turi akivaizdžiai žemesnę socialinę vertę palyginti su netarminės kilmės variantiškumu. Pirmenybė tokiuose kalbėtojo vertinimo eksperimentuose teikiama ne savo gimtajai tarpei, o iš tradicijos prestižinei bendrinei kalbai ir su ja konkuruojančiai Vilniaus kalbai. Kalbantieji tarpe klausytojams atrodo mažiau protingi, rimti, pasitikintys savimi, patikimi, siekiantys tikslo, įdomūs, malonūs, kieti (daugiau žr. Vaicekauskienė, Aliūkaitė, priimta spausdinti). Sunku pasakyti, kada prasidėjo šis neigiamo tarmių vertinimo procesas, tačiau šiandien jis yra užfiksuotas ir vertintinas kaip akivaizdus faktas, kad tarminis kodas Lietuvos kalbinėje bendruomenėje turi menkesnę socialinę mobilumą už standartinius kodus. Veikiausiai tai yra daugiau kaip šimtmetį trukusių istorinių ir socialinių procesų ir standartizacijos pasekmė.

Taigi, grįžtant prie straipsnyje pristatytų tiesioginių nuostatų tyrimų, galima teigti, kad sąmoningai ir atvirai išsakomos nuostatos ir kasdienės patirtys vis dėlto atspindi dvilypę lietuvių kalbos standartizavimo ideologiją, kuri iškelia tarmes kaip ekologinę vertybę ir kartu riboja jų funkcionalumą uždarydama nemobilių kalbėtojų rezervate. Su visomis socialinėmis ir etinėmis pasekmėmis.

Literatūra

- Ager, D. 1990. *Sociolinguistics and contemporary French*. Cambridge University Press.
- Ager, D. 1999. *Identity, insecurity and image: France and Language*. Multilingual Matters LTD: Clevedon, Philadelphia, Toronto, Sydney.
- Aliūkaitė, D. 2007. *Tarminis kalbėjimas ir bendrinė kalba: objektyviųjų ir subjektyviųjų skirtumų kultūrinė vertė*. Daktaro disertacijos rankraštis. Vilniaus universitetas.
- Aliūkaitė, D. 2008. Tarmiškai kalbančio žmogaus stereotipai: apriorinės eilinių kalbos bendruomenės narių nuostatos. *Respectus Philologicus* 14 (19), 23–45.
- Atkinson, D. and H. Kelly-Holmes. 2011. Codeswitching, identity and ownership in Irish radio comedy. *Journal of Pragmatics* 43, 251–260.
- Auer, P. 2011. Dialect vs. standard: A typology of scenarios in Europe. *The languages and linguistics of Europe. A comprehensive guide*. B. Kortmann and J. van der Auwera (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter. 485–500.
- Bitinaitė, R. 2009. *Kalbinių kodų kaita šnekamojoje lietuvių kalboje: Uteniškių patarmė*, Bakalauro darbas. Vilniaus universitetas: Lietuvių kalbos katedra.
- Blommaert, J. 2010. *The sociolinguistics of Globalization*. Cambridge University Press.
- Bukantienė, J. 2006. Lietuvių bendrinės tarties būklė ir lavinimo problemos pradinėje mokykloje. *Žmogus ir žodis* 8 (1), 80–83.
- Coupland, N. 2001. Dialect stylization in radio talk. *Language in Society* 30 (30). 345–375.
- Edwards, J. 1985. *Language, Society and Identity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatymas 1999 (aktuali redakcija 2010). *Valstybės žinios*, Nr. 82-2414.
- Fishman, J. A. 1991: *Reversing Language Shift*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Gal, S. 2012. Sociolinguistic regimes and the management of “Diversity”. *Language in late capitalism: pride and profit*. A. Duchêne and M. Heller (eds.) New York: Routledge. 22–42.
- Girdenis, A. 1981. Tarmės ir mokykla. *Mūsų kalba* 3, 12–16.

- Hinskens, F., P. Auer, P. Kerswill. 2005. The study of dialect convergence and divergence: conceptual and methodological considerations. *Dialect change. Convergence and Divergence in European Languages*. P. Auer, F. Hinskens and P. Kerswill (eds.). Cambridge: Cambridge University Press. 1–48.
- Jonaitytė, A. 1969. Literatūrinė kalba ir tarmės. *Kalbos kultūra ir tarmės, Lietuvių kalbos sekcijos sąsiuvinis* 13, 2–5.
- Jončaitė, J. 2010. *Telšių ir Varėnos mokinių nuostatos dėl bendrinės kalbos ir tarmės*. Magistro darbas. Vilniaus universitetas.
- Kalbos atmainų programa 2011–2020. *Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų 2011–2020 metų programa*. Valstybės žinios, 2010-10-21, Valstybės žinios, 2010, Nr.: 124 -6373.
- Kalbos politikos gairės 2003–2008. *Valstybinės kalbos politikos 2003–2008 m. gairės*. <http://www.vlkk.lt/lit/apie/kalbos-politikos-gaires>. Žiūrėta 2012 m. birželio mėn.
- Kalbos politikos gairės 2009–2013. *Valstybinės kalbos politikos 2009–2013 m. gairės*. <http://www.vlkk.lt/lit/10110>. Žiūrėta 2012 m. birželio mėn.
- Kalnius, P. 2007a: Žemaičių etniškumas: esamas ar konstruojamas? *Tautosakos darbai* 34, 15–31.
- Kalnius, P. 2007b: Challenges faced by the Lithuanian state from regional identities, *Journal of ethnology and folkloristics*. 1 (1-2), 101–113.
- Kalnius, P. 2007c: Regioninių tapatumų judėjimo prieštaros dabartinėje Lietuvoje. *Lituanistica* 3, 92–112.
- Karaliūnas, S. 1997. *Kalba ir visuomenė. Psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Kristiansen, T. 1998. Social meaning and norm-ideals for speech in a Danish community. *Metalanguage. Social and Ideological Perspectives*. A. Jaworski, N. Coupland, D. Galasiński (eds.). Mouton de Gruyter. 167–192.
- Kristiansen, T. 2000. Normering og Holdninger. *Sprogs Status i Danmark år 2011, Københavnerstudier i tosprogethed* 32. A. Holmen, J. Normann Jørgensen (eds.). Danmarks Pædagogiske universitet: København. 21–58.
- Kristiansen, T. 2009. The macro-level social meanings of late-modern Danish accents. *Acta Linguistica Hafniensia* 41: 1, 167–192.
- Kristiansen, T. 2011. Attitudes, ideology and awareness. *The SAGE handbook of sociolinguistics*. R. Wodak, B. Johnstone, P. Kerswill (eds.). 265–279.

- Merkytė, E. 2011. *Jaunosios kartos tarminio kalbėjimo vaizdiniai: nuostatos ir kompetencija*. Magistro darbas. Vilniaus universitetas.
- Niedzielski, N. A. and D. R. Preston. 2003. *Folk Linguistics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Ó hIfearnáin T. and N. Ó Murchadha, 2011. The perception of Standard Irish as a prestige target variety. *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Tore Kristiansen & Nikolas Coupland (eds.). Oslo: Novus. 97–104.
- Raila, E. ir P. Subačius. 2012. Visažinantis ar visataisantis taisytojas. *Naujasis židinys-Aidai* 3, 158–163.
- Ramonienė, M. 2006. Nuostatos dėl bendrinės kalbos ir tarmės: Joniškėlio atvejis. *Kalbos kultūra* 79, 137–148.
- Sadauskas-Kvietkevičius 2012: Dzūkų tarmė mirė užvakar, <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=58922651>, 2012-06-15. Žiūrėta 2012 m. birželį.
- Silverstein, M. 1996. Monoglot 'standard' in America: Standardization and metaphors of linguistic hegemony. *The matrix of language: Contemporary linguistic anthropology*. D. Brenneis, R. Macaulay (eds.). 284–306.
- Širvytė, M. 2008. *Tarminiai variantai bendrinėje lietuvių šnekamojoje kalboje*. Kursinis darbas. Vilniaus universitetas: Lietuvių kalbos katedra.
- Tarmių programa 2001–2010: *Tarmių ir etninių vietovardžių išsaugojimo 2001–2010 metų programa*. Valstybės žinios, 2000-11-08, Nr. 95 -2995.
- Tumėnas, S. 2007. Kalba ir tarmė: dvikalbystė ar tik lingvistinis džiazas? *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 3, 142–153.
- Vaicekuskas, K. 2012. *Kalba kaip tapatybės raiškos priemonė: Lietuvos moksleivių tyrimas*. Bakalauro darbas. Vilniaus universitetas: Sociologijos katedra.
- Vaicekauskienė, L. ir R. Čičirkaitė. 2011. „Vilniaus klausimas“ bendrinės lietuvių kalbos sampratoje: metalingvistinių vilniečių komentarų tyrimas. *Darbai ir dienos* 56, 57–76.
- Vaicekauskienė, L. ir Aliūkaitė D. [priimta spausdinti]. Overt and covert evaluation of language varieties in the Lithuanian speech community. *Experimental studies of changing language standards in contemporary Europe*. S. Grondelaer, T. Kristiansen (eds.). Oslo: Novus.
- Valantiejus, A. 2005. Radikalios mikrosociologijos gairės. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 1, 5–22.

Lietuvos tarmių rezervatas. Socialiniai ir geografiniai tarmės mobilumo ribojimai tiesioginių tyrimų duomenimis

Loreta Vaicekauskienė, Ėrika Sausverde

Santrauka

Šiame straipsnyje nagrinėjama *dvilypių nuostatų* kalbos įvairovės atžvilgiu problema Lietuvos kalbinėje bendruomenėje, kai, viena vertus, tarmės aukštinamos kaip nacionalinė ir etnografinė vertybė, o kita vertus, atsiskleidžia tam tikri vartosenos ribojimai dėl su jomis siejamomis žemesnės socialinės vertės ir neigiamų stereotipų. Empirinis pagrindas – trys nuostatų tyrimai, atlikti skirtingais tiesioginiais metodais: kiekybinė struktūruota apklausa, kokybiniai interviu ir eksperimentas su moksleiviais apie stereotipines kalbančiojo tarme asmens savybes. Kalbant apie lietuvių kalbos tarmių raidos perspektyvą tiesioginių tyrimų rezultatai lyginami su pasąmoningų nuostatų eksperimentu. Tyrimas parodė, kad palyginti su sovietmečiu ideologinis klimatas tarmių atžvilgiu Lietuvoje darosi politiškai korektiškesnis. Itin teigiamos atvirosios nuostatos dažniausiai randasi deklaratyviame lygmenyje ir kai reikia pabrėžti regioninę tapatybę bei prieskyrą konkrečiai bendruomenei. Tačiau per asmenines kasdienes patirtis vertinant tarmės funkcionalumą ir kalbėtojui suteikiamą socialinį ir geografinį mobilumą, tarmė kotiruojama gerokai žemiau už bendrinę (netarmišką) kalbą. Tą neabejotinai lemia dažni neigiami socialiniai tarmės kalbėtojo stereotipai. Pasąmoningų nuostatų tyrimai taip pat rodo, kad tarminės kilmės kalbos variantiškumas turi akivaizdžiai žemesnę socialinę vertę palyginti su netarminiu variantiškumu. Galima teigti, kad eilinių žmonių nuostatos vis dėlto atspindi dvilypę lietuvių kalbos standartizavimo ideologiją, kuri iškelia tarmes kaip ekologinę vertybę ir kartu riboja jų funkcionalumą uždarydama nemobilių kalbėtojų rezervate.

Lietuvos tarmių rezervatas. Socialiniai ir geografiniai tarmės mobilumo ribojimai tiesioginių tyrimų duomenimis

Loreta Vaicekauskienė, Ėrika Sausverde

Summary

The paper investigates a twofold attitude towards linguistic diversity in the Lithuanian-speaking community, where, on the one hand, the dialects are valorised as a national and ethnographic asset and, on the other hand, certain restrictions on their use are imposed because of association with a lower social value and negative stereotypes. Three direct attitudinal studies serve as an empirical basis for the research: a quantitative survey, qualitative interviews and an experiment with high-school students on stereotypical traits of the dialect speaker. When discussing future prospects of dialect change, the overt values of the speakers are compared with the findings of the speaker evaluation experiment that have revealed subconscious values of dialectal speech. The research has shown that compared to the Soviet times, the ideological climate regarding dialects has become more politically correct. Positive attitudes are most prominent at a declarative level and when regional identity and the speaker's affiliation with a particular community have to be emphasised. Daily personal experiences, however, with the functionality of a dialect and evaluations of social and geographic mobility of dialect speakers, show a less favourable assessment of dialectal speech in comparison to the standard (non-dialectal) varieties. It is very much due to a frequent negative stereotyping of dialect speakers. The subconscious attitudes also reveal that the dialectal variability of speech has an arguably lower social meaning compared to the non-dialectal variability. The attitudes and practices of non-professional (lay) people may be claimed to reflect a double-faced standardization ideology of the Lithuanian language, which valorises dialects as an ecologic asset and at the same time limits their functioning by putting them in the reserve of "immobile" speakers.